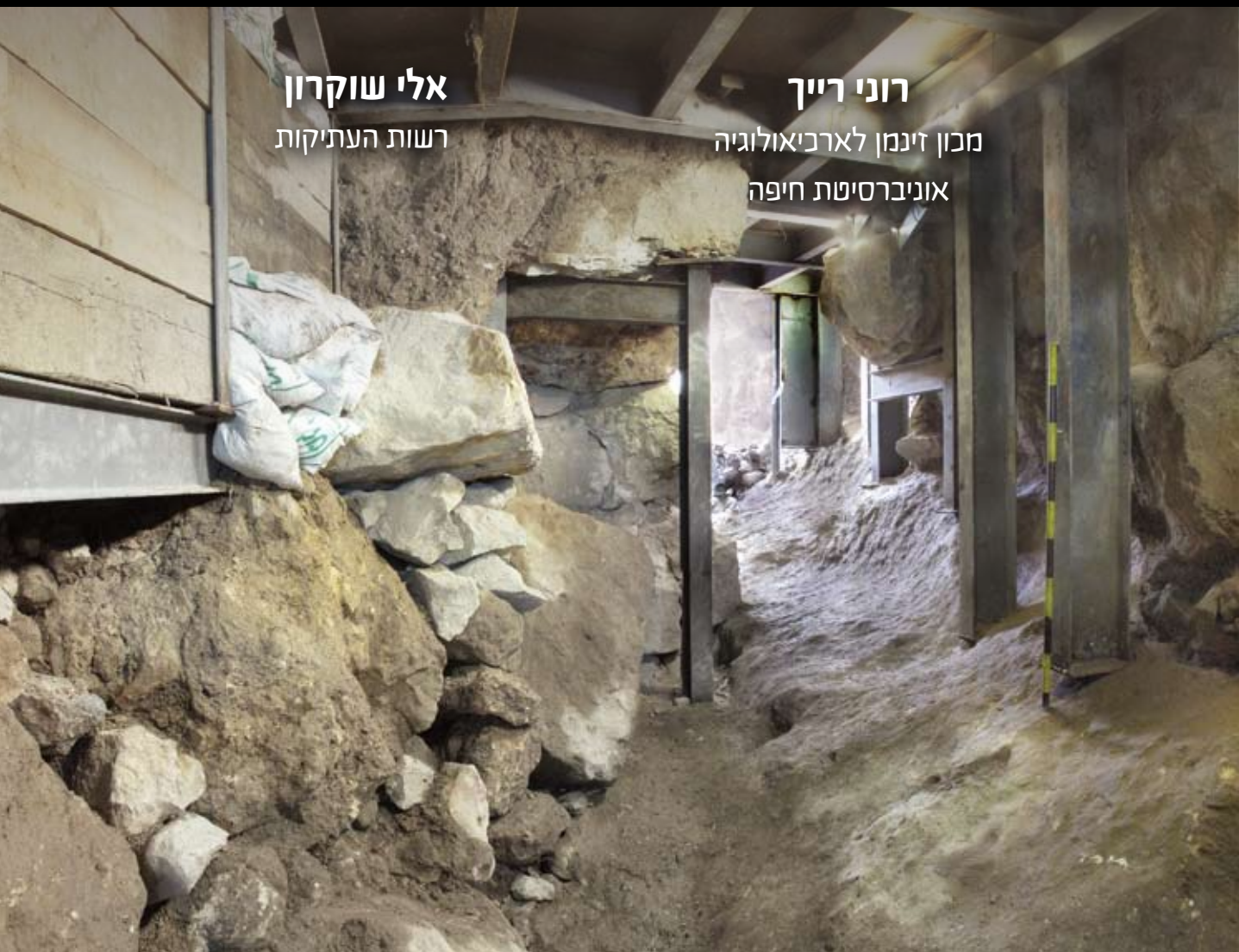

הביצור הגדול ליד מעיין הגיחון בירושלים וזיקתו לחומה NB שגילתה קתלין קניון

אלי שוקרון
רשות העתיקות

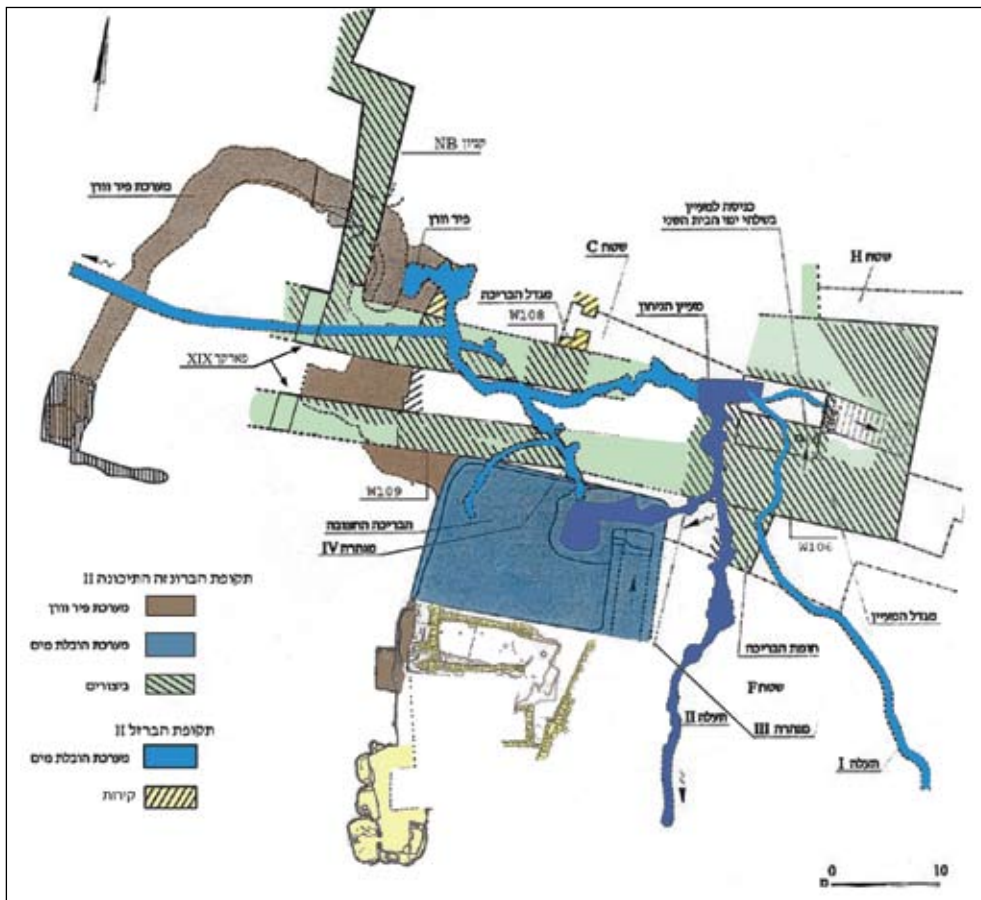
רוני רייך
מכון זינמן לארכיאולוגיה
אוניברסיטת חיפה

במאמר קודם תיארו ביצור גדול שחלקים ממנו חשפנו לאחרונה בעיר דוד שבירושלים, ממערב למעיין הגיחון (רייך ושוקרון 2009). במהלך השנה האחרונה המשכנו לברר את זיקתו של הביצור ביחס לקטע החומה שחשפה קי קניון, בסמוך, בשנות השישים של המאה הקודמת, ועל כך ידווח להלן.

תיאור קצר של התגלית

כדי לסבר את העין נחזור בקיצור נמרץ על פרטי התגלית שנחשפה על ידנו בשנת 2008. נחפר המרווח הצר שבין שני קירות מקבילים מאסיביים (קירות W108, W109, שכונו בעבר בשם 'מגדל הברכה') שקצותיהם נראו במערב במערה הדרומית של מערכת פיר וורן, ובמזרח כשהם בולטים מקיר הבטון של מרכז המבקרים המתוכנן (איור 1). המרחק בין קצוות אלה הוא כ-8 מ'.

החפירה מצאה כי זוגות הקצוות של קירות W108 ו-W109 אמנם מתחברים. הקירות השתמרו בשלמותם ויצרו מעבר בנוי היוצא מן המערה הדרומית של מערכת פיר וורן, מזרחה היישר

איור 1. תוכנית מיקום של קירות W108, W109 וחומת קניון NB

מול המעיין. התגלית המפתיעה הייתה ששני הקירות המקבילים האלה לא רק נשענים אל משקוף הסלע של המערה ונמשכים לתוכה, אלא הם גם עולים ובנויים על-גבי מדרון הסלע, ונמשכים הלאה, מערבה, במעלה המדרון. המשכנו לחפור את המרווח הצר שבין הקירות, במעלה המדרון, בסך הכול עד למרחק של כ- 20 מ' מקיר הבטון המערבי של מרכז המבקרים. שני הקירות הנדונים נמשכים במעלה המדרון למלוא כל אורך החפירה, ואפילו מעבר לנקודה שבה הופסקה החפירה מערבה.

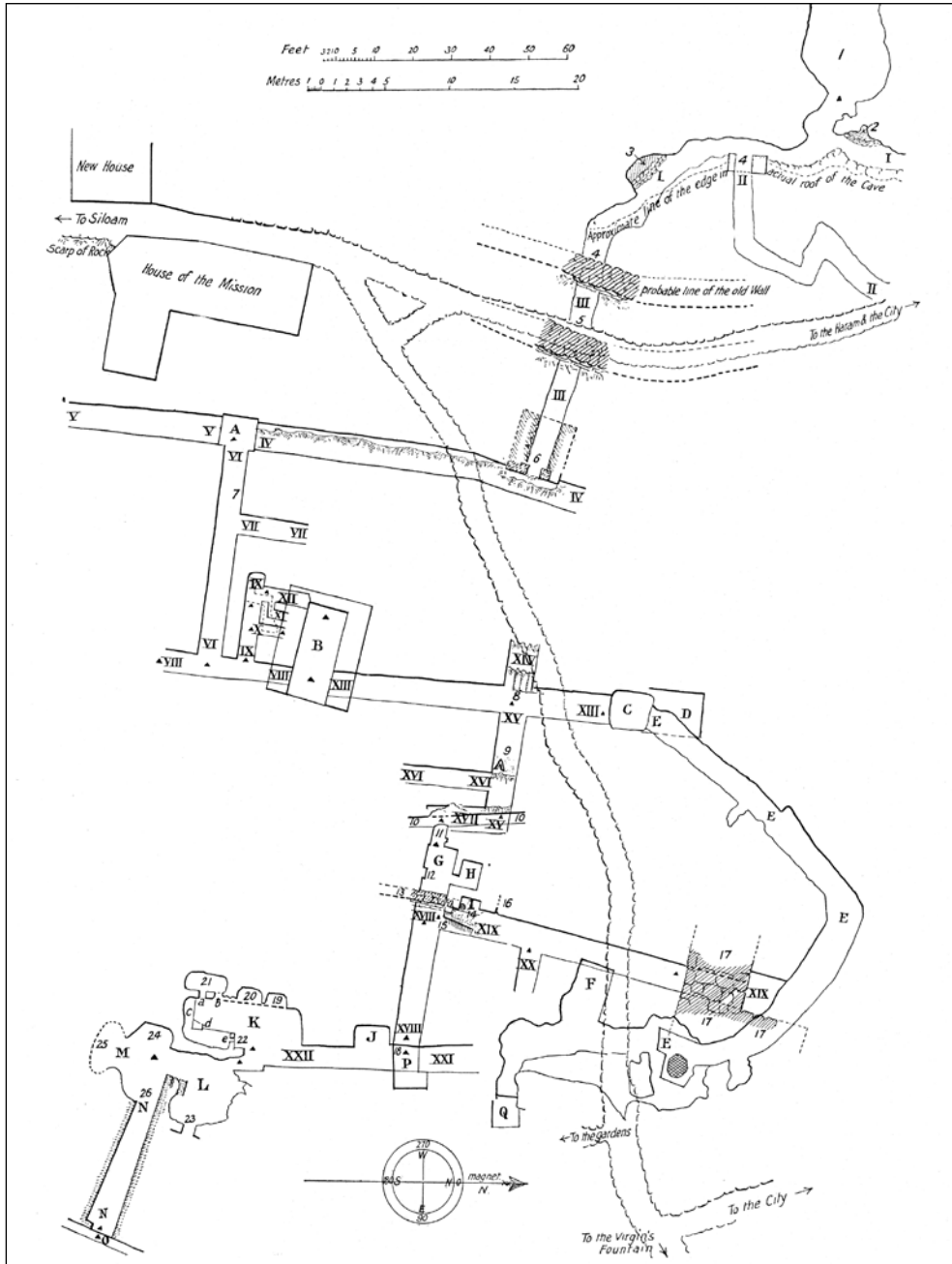
הקיר הצפוני (קיר W108) מבין השניים הוא השריד המרשים ביותר במכלול הזה. הוא מרשים הן בעוביו (בקצהו המזרחי כ- 3.5 מ'), והן בגודל האבנים ממנו הוא בנוי, והוא מרשים לא פחות בגובה השתמרותו, המגיע בנקודה מסוימת לכ- 8 מ'.

קיר זה ידוע כעת לאורך כולל של 24 מ' לפחות במעלה המדרון המזרחי התלול של גבעת עיר דוד. מרחק זה משתרע לאורך של כשליש מאורך המדרון. לפי מידת השתמרותו לא מן הנמנע שקיר זה, אם לא שני הקירות המקבילים שמורים בחלקים ניכרים עד לראש המדרון. רק חפירה ארכיאולוגית עתידית עשויה לברר סוגיה זו. מסקנתנו כי לפי שעה זהו הקיר המאסיבי ביותר שנחשף אי-פעם בעיר דוד עומדת בעינה. בעיקר ראויה ההשוואה בין קיר זה ובין קיר NB שחשפה ק' קניון בסמוך (להלן).

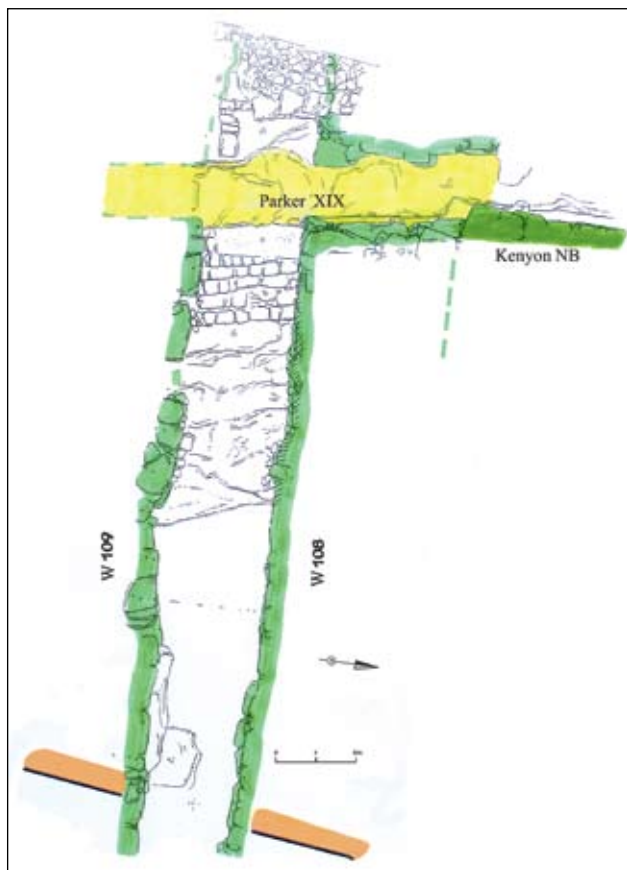
קיר W109, בנוי מדרום ובמקביל לקיר W108. הוא שמור לגובה נמוך בהרבה מקיר W108, אך גם מה שהשתמר מעיד על עוצמתו המקורית של הקיר. לפי שעה לא עלה בידינו לברר מדוע קיים ההבדל הזה בהשתמרות לגובה של שני הקירות המקבילים האלה. שני הקירות האלה תוארכו באמצעות שכבת העפר העבה שנמצאה שפוכה אל המרווח הצר שבין הקירות המאסיביים. העפר מכיל חרסים שרובם מתקופת הברונזה התיכונה ב', וזה תאריכו של הביצור הזה.

'קיר 17' של פארקר ווינסאן

בעקבות הגילוי שלנו, שתואר בקצרה לעיל, נזכרנו כי חלק קטן ממנו נחשף כבר בעבר, בידי משלחתו של מ' פארקר, בשנת 1911, ותועד בידי האב ל' א' ווינסאן (1911: 29; לוח VI, מס' 17) (איור 2 במחילה XIX על פי סימונו). הפנינו גם את תשומת הלב לכך שבקטע הקיר העבה שחשף פארקר מצויה פינה לקיר ניצב, היוצא מן הקיר העבה ונמשך צפונה. פארקר עקב אחרי התפנית הזו רק למרחק קצר והפסיק בעבודה בנקודה זו. במאמרנו הקודם הזכרנו גם כי אחד המחברים (ר"ר) הגיע בעבר למסקנה שקניון חזרה וחשפה את קטע הקיר המאסיבי שחשף פארקר לפניו, מבלי לחוש בכך (רייד 1987, חלק III), או לחילופין מפני שהתעלמה ביודעין מהישגיה של משלחת זו.

איור 2. תוכנית מן הדו"ח של פארקר ובו איתור מחילה XIX וציון הקיר העבה (מס' 17) שנחשף בו ופורק

איור 3. תוכנית מפורטת של המעבר המבוצר ושל מחילה XIX

קיר NB של קניון

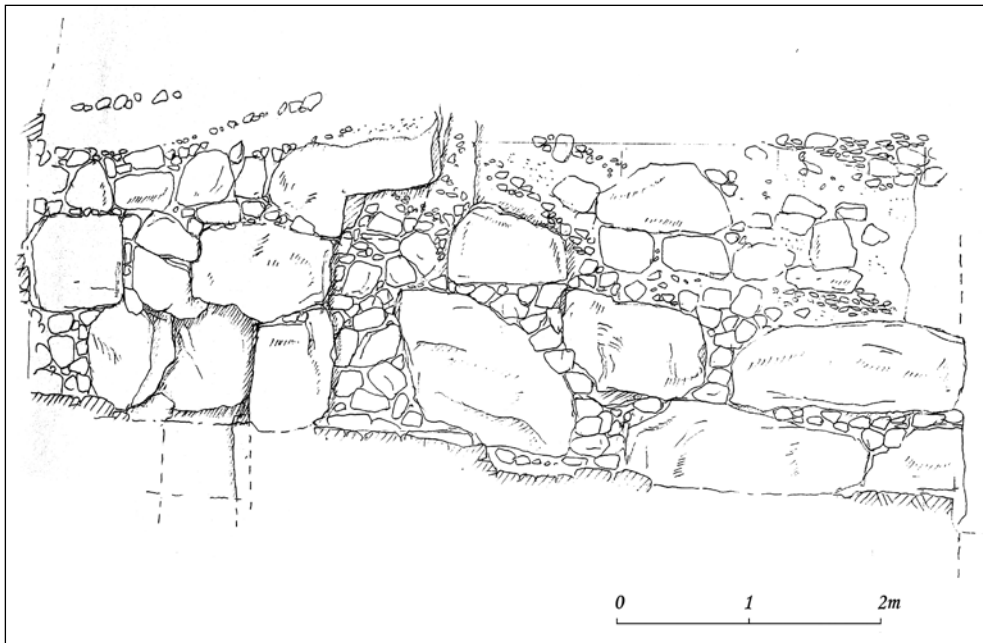
בשנים 1961-1967 חפרה קתלין קניון חתך במורד המזרחי של עיר דוד, מראש המדרון ועד למרחק של כ-25 מן המעיין. התגלית החשובה ביותר בחתך הזה היו שני קירות מאסיביים, מבוססים על הסלע, בנויים בכיוון צפון-דרום, במקביל זה לזה במרחק של כ-3 מ' (קניון 1974: 83, איור 20). קניון זיהתה קירות אלה כקטעים של חומות עיר מתקופות שונות. המזרחי מבין השניים ('חומה NB'), שרוחבו כ-2 מ', תוארך לתקופת הברונזה התיכונה ב' (המאה ה-18 לפסה"נ) על-פי חרסים שנמצאו בתעלת היסוד שלו. קניון זיהתה את חומה NB כחלק מחומת העיר של ירושלים באותה תקופה. תגלית זו נחשבת כתגלית החשובה ביותר של קניון בחפירותיה בירושלים. במהלך קיר NB צפונה מצויה בו תפנית מערבה, והוא עובר אל מתחת לקיר NA המאוחר יותר.

גילוי עקבות חפירת פארקר

למרות השתמרותו הרבה של קיר W108 במעלה המדרון, התברר כי במרחק של כ-15 מ' ממערב לקיר הבטון של מרכז המבקרים, מצוי בו פער שרוחבו כמטר אחד (איור 4). הפער היה מלא בעפר תחוח שהכיל כפיסי עץ, רקובים בחלקם. את שברי קורות העץ האלה הכרנו כבר ממקומות אחרים באזור החפירות שלנו, שם זיהינו אותם כמשתייכים לפיגומים ולתמיכות שבנתה משלחת פארקר במחילות שחפרה בעפר של עיר דוד.

איור 4. חתך דרך הפרצה של פארקר לרוחב קיר W108, מבט מערבה

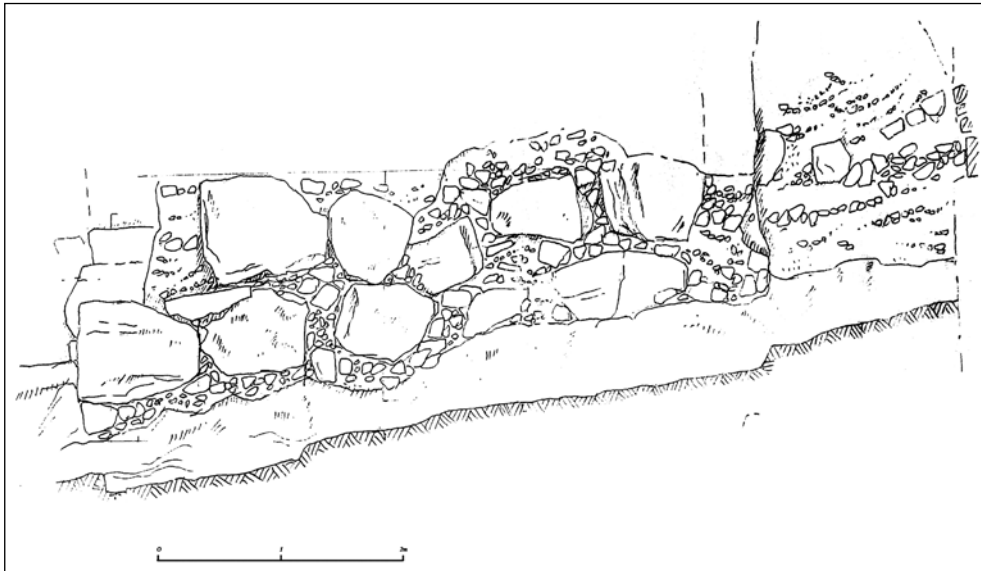
איור 4. חתך דרך הפרצה של פארקר לרוחב קיר W108, מבט מערבה

הביצור הגדול ליד מעיין הגיחון בירושלים וזיקתו לחומה NB שגילתה קתלין קניון

גילוי הפער הברור בבניה, וגילוי עקבות משלחת פארקר הצביע בעליל שהגענו בדיוק למקום שבו חפרה משלחת פארקר את מחילה XIX שלה (וינסאן 1911: לוח VI). פארקר הגיע עם מחילתו מכיוון דרום. המחילה נחפרה מעל לשרידי קיר W109 וזאת מבלי לפגוע בו, וזאת בגלל השתמרותו המועטה של הקיר. משהמשיך לחפור צפונה, פגע פארקר בפניו הדרומיות, השמורות לגובה ניכר, של קיר W108. פועליו של פארקר פרקו את האבנים הגדולות של הקיר, וחצו אותו. מהשוואת התוכנית שלנו עם זו של פארקר מתברר כי קיר 17 של פארקר ווינסאן הוא חלק מקיר W108.

איור 5א. חתך דרך הפרצה של פארקר לרוחב קיר W108, מבט מזרחה

איור 5ב. חתך דרך הפרצה של פארקר לרוחב קיר W108, מבט מזרחה

חפירות רייך ושוקרון (2009)

מתוך השוואת התוכניות של פארקר, של קניון ושלנו היה ברור שבמרחק מה מצפון לקיר 108W מצויים הקצוות הדרומיים של חומות NA ו-NB שחשפה קניון. חומותיה של קניון נמשכות בכיוון צפון-דרום, משמע בניצב לקיר W108 הנמשך בקו מזרח-מערב. בגלל גובהו הניכר של קיר W108 הסקנו שחומה NB של קניון מסתיימת בצורה כלשהי מצפון לקיר W108. הוחלט לברר את הזיקה של חומת NB ושל קיר W108, כלומר, לברר האם חומת NB של קניון משולבת, או נצמדת אל פניו הצפוניים של קיר W108, או שמא היא חתוכה על-ידו.

בשנת 2009 חפרנו את העפר שמילא את הפער שיצרה משלחת פארקר לרוחבו של קיר 108W. כל החפירה שלנו היתה בעפר התחוח המכיל שברי עץ מתפורר. עפר זה כבר לא היה במקומו המקורי שכן התמוטט מלמעלה אל תוך מחילה XIX לאחר שפיגומי העץ נרקבו והתמוטטו במאה השנים שעברו מאז. מתברר שהחפירה של משלחת פארקר היתה למעשה פירוק של אבני הבנייה הגדולות של הקיר והוצאתן שלמות או שבורות מן המחילה (איורים 5א, 5ב). לפיכך הפער שנוצר בקיר חוצה את הקיר לרוחבו אך רוחבו משתנה על פי גודלן של האבנים שהוצאו (ראו תוכנית, איור 3). פירוק האבנים היה למלוא גובה המחילה, מן הסלע ועד לגובה ממוצע של כ-2 מ' (איורים 6, 7).

פני הסלע גם כאן יורדים בשיפוע חזק ממערב למזרח. במקומות אחדים בשני צידי המחילה ניכרות בסלע חציבות קטנות שנועדו ליצור משטחים קטנים (20 X 10 ס"מ בממוצע) מפולסים בתוך פני הסלע המשופעים. משטח קטן כזה חצוב גם בצד המחילה באחת מאבני הקיר הבולטות לתוך המחילה. משטחים אלה נוצרו בידי משלחת פארקר כדי לייצב בהם את כלונסאות העץ האנכיות שהיו חלק מפיגומי התמיכה של תקרת המחילה.

פארקר המשיך את חפירת מחילתו צפונה עוד מרחק קצר (כשלושה מ' לפי התוכנית שלו), ואז הפסיק את החפירה. וינסאן מציין בתוכנית כי בפניו הצפוניים של קיר 17 מצוי קיר נוסף היוצר פינה בזווית ישרה עמו. בקיר זה הנמשך צפונה מסומנות 3 אבנים גדולות.

פינוי מחילה XIX של פארקר, בחלק שבו היא חוצה את קיר W108 לרוחבו, וגם עוברת מעבר לו מרחק-מה צפונה, הגיע עד מהרה לקצה הדרומי של הפנים המערביות, הפנימיות, של חומת NB של קניון. פניו המערביות של קיר NB הן מאונכות וישרות למלוא אורכו צפונה, עד לפינה הפנימית שקיר זה יוצר כפי שגילתה קניון. יחד עם זאת יש לציין כי פני הקיר אינן אחידות מבחינת גודל האבנים ששימשו לבנייתו. בחלק הדרומי, הוא החלק שמופיע במפה של פארקר ווינסאן ואשר מצוי מעבר לתחום החפירה של קניון, פני הקיר בנויות מאבנים

הביצור הגדול ליד מעיין הגיחון בירושלים וזיקתו לחומה NB שגילתה קתלין קניין

איור 6. מבט אלכסוני אל תוך הפער שחפרה משלחת פארקר בקיר W108 (מבט לצפון-מזרח)

איור 7. מבט אלכסוני אל תוך הפער שחפרה משלחת פארקר בקיר W108 (מבט לדרום-מזרח)

בינוניות בגודלן. לעומת זאת כל יתר פני הקיר, שנחשפו בשטח החפירה של קניון, בנויות מאבנים קטנות למדי (ראו איור 6)

שאלת השאלות היא טיב הקשר שבין קיר NB ובין קיר W108. לרוע המזל נקודת המגע נהרסה כדבעי על ידי פארקר. יחד עם זאת לא ניתן להבחין כאילו קיר NB נחתך על ידי קיר W108, שכן אין בו פער שהיה מתבקש אילו השוליים הצפוניים של תעלת היסוד של קיר W108 היו חוצים אותו. קשה להחליט אם קיר NB ניגש אל קיר W108 או שמא שולב בו. הדעה נוטה לכיוון האפשרות השנייה אך הדבר אינו חד משמעי. מצד שני אין לדיוק הזה חשיבות מיוחדת. בכל מקרה, התבוננות בו זמנית בפנים הפנימיות של חומת NB של קניון ובליבה של קיר W108 מראה בעליל את ההבדל הבולט בין השניים. כאן ניתן להסיק בקלות שקיר W108 הוא הקיר הגדול, המאסיבי והדומיננטי מבין השניים, ואילו קיר NB משני לו.

במאמר הקודם העלנו את השאלה אם חומה NB (איור 8) של קניון הייתה, ככלות הכול, חומת-עיר? לשם בירור הסוגיה חפרנו בשנת 2009 את מחילה XIX של פארקר גם דרומה, מעבר לקיר W109. במקום זה לא נתגלו פני קיר כלשהם. בכך ניתן היה לבטל את האפשרות ששני הקירות המקבילים הגדולים שלנו (W109, W108) חתכו במהלכם בציר מערב-מזרח במורד המדרון המזרחי של גבעת עיר דוד, חומה כלשהי שקדמה להם על הגבעה. יש לסכם אפוא שקיר NB של קניון, שבוודאי מתוארך נכונה לתקופת הברונזה התיכונה ב', לא היה חלק מחומת-עיר בתקופה זו, אלא היה חלק ממבנה בעל אופי ביצורי שירד מראש הגבעה אל המעיין המבוצר. אין הדבר מוציא עדיין את האפשרות שירושלים של תקופת הברונזה התיכונה ב' הייתה מבוצרת בחומה מקיפה, אלא שחומה זו לא זוהתה עדיין בבירור.

איור 8. מבט על חומת קי קניון (חומה NB). בצד שמאל נראית הפרצה אל החפירה לניקוי מחילה XIX של מי פארקר (מסומנת בחץ)

ביבליוגרפיה

וינסאן 1911

א' וינסאן, ירושלים של מטה, תגליות מעיר דוד 1911-1909, תרגם לעברית ר' רייך והוסיף פתח דבר והערכה לעבודתו של האב וינסאן בעת חפירות משלחת מ' פארקר בעיר דוד, ירושלים 2008, 104 עמ', 31 איורים, 18 לוחות.

קניון 1974

K. M. Kenyon, *Digging Up Jerusalem*, London

רייך 1987

R. Reich, Four Notes on Jerusalem: I. The 'Gate' Discovered by Parker in the City of David; II. The date of the Fortifications at the top of the Eastern Slope of the City of David; III. The first Discovery of the earliest City Wall of Jerusalem; IV. The Date of the Construction of the Cardo, *Israel Eexploration Journal* 37: 158-167.

רייך ושוקרון 2009

ר' רייך וא' שוקרון, 'שרידי ביצור מתקופת הברונזה התיכונה ב' שנחשפו לאחרונה בעיר דוד, ירושלים', א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה, 4: 29-51.

מקורות האיורים

- איור 1: משלחת החפירות
- איור 2: וינסאן וודו, לוח VI
- איור 3: משלחת החפירות
- איורים 4א, 5א, 6, 7, 8: ו' זייחין (צילום), משלחת החפירות